

Образ міста в творах Себастіана Фабіана Кленовича

У статті наводяться біографічні дані про ренесансного поета Себастіана Фабіана Кленовича, автора першої друкованої латиномовної поеми про українські землі. Аналізується сприйняття міського середовища у творах Кленовича. Розглянуто особливості опису міської архітектури, ставлення до міщанського стану, описи міських етнічних груп у творчості гуманіста. Походячи із міщанського стану Кленович з симпатією ставився до офіційної шляхетської ідеології Речі Посполитої, орієнтованої на сільський спосіб життя.

Ключові слова: міщани, образ міста, архітектура, торгівля, ремесло, література.

Досліджуючи історію українських міст, історик має обирати об'єктом своєї уваги не тільки міську архітектуру, економіку та соціальний склад населення. Важливим завданням є також вивчення світогляду городян. Вивчаючи твори, що належать перу міщан, ми можемо робити певні висновки стосовно їх світосприйняття.

Метою цієї статті є спроба реконструювати узагальнений образ міста, котрий існував у свідомості Себастіана Фабіана Кленовича. Таким чином, ми можемо просунутися у науковому розумінні того, як міщани XVI-XVII століть самоусвідомлювали себе, яке місце відводили для власного стану у політичній системі та суспільстві Речі Посполитої.

У якості джерельної бази були використані художні твори, що належать перу Себастіана Фабіана Кленовича. Хронологічні межі пов'язані з часом життя та творчості гуманіста та охоплюють другу половину XVI століття. Оскільки Кленович писав про міста усього Королівства Польського, тому ми вивчаємо комплексний образ міста Речі Посполитої, не обмежуючись винятково українськими теренами.

Особистість Кленовича добре відома українським дослідникам літератури доби гуманізму, оскільки у своїй творчості значне місце він відвів Червоній Русі, тобто Галичині. Описи міста Львова в його поемі «Роксоланія» зацікавили І. Франка, який переклав певні місця з поеми [1]. Існують й інші переклади українською цього латиномовного твору [2].

Багато статей присвячено вивченню духовного світу поета та особливостей його літературного стилю [3].

Себастіан Фабіан Кленович [4] народився близько 1545 р. в Великопольщі в міщанській родині [5]. Інформації про його дитинство та юнацькі літа обмаль, але з його творів видно, що він добре опанував латину, розумівся на грецькій літературі, був добре ерудованим, володів певними знаннями з царини права та був релігійною людиною католицького визнання. Деякий час мешкав у Львові. На 25 році свого життя, у 1570-х рр. Кленович оселяється у місті Любліні – значному торгівельному центрі Руського воєводства. В цьому королівському місті, що мав самоврядування за Магдебурзьким правом, Себастіан Фабіан робить блискучу кар'єру. Розпочавши міським писарем, він увійшов до кола міських патрициїв та обіймав уряд міського райці. Одружився з донькою люблінського купця та набув міських прав. Від свого покровителя – Київського католицького єпископа Йосифа Верещинського – отримав вйтівство в Псарах й сільце Вулки Юзефовські. У 1589 р. був призначений ректором школи в місті Замостя. В 1592 р. повернувся до публічного життя в Любліні – обіймав посади вйта, райці, бурмиистра [6]. Помер 1602 р. в Любліні, де й був похований.

Під час свого перебування у Любліні Кленовичу доводилося не один раз відвідувати столицю Руського воєводства у справах. Дехто з дослідників життя Себастіана Фабіана вважають, що перед тим як оселитися в Любліні,

він деякий час мешкав у Львові [7]. Про це місто в нього збереглися приємні спогади: «Передусім із міст руських здобув собі славу велику / Львів, скрізь відомий, святий, руського роду краса, / Місто спокою мого, я тобі присвятив свою працю!»[8] Присутні в його творах й такі українські міста як Київ, Кам'янець, Луцьк, Острог, Дрогобич тощо.

Незважаючи на те, що все своє життя Кленович був пов'язаний із міським середовищем, професор Марта Богущька вважає його виразником шляхетської зем'янської ідеології [9]. У своїй польськомовній поемі «Фліс» («Плотогон») Себастьян Фабіан оспівує не купецтво, яке Вислою постачало збіжжя до Гданська, а, на думку вченої, возвеличує працю шляхтича-землероба, котрий не ризикує власним здоров'ям заради наживи, спокійно відпочиває після жнив біля домашнього вогнища: «Засяде собі при вогню сосновим / при келиху просторим. / Може не заздрити купецтву, міщанам / може не дивитись на Гданська товари»[10]. Річ у тім, що сам Кленович походив з невеликого містечка, а все доросле життя мешкав у Любліні, котрий також не був великим містом. Як і багато заможних мешканців міст тогочасної Речі Посполитої Себастьян Фабіан, окрім власне міських занять, був долучений до рільництва та тримав фільварок й млин. На думку Богущької, присвоювання собі елементів шляхетської культури у свідомості городян було засобом подолання станового бар'єру між міщанством та шляхтою. Аграрний спосіб життя наближав бюргерів до привілейованого лицарського стану [11].

Сам Кленович у 1584 р. разом з баржами рушив Вислою до Гданська. Під час сплаву, за словами автора, й повстав «Фліс». Шляхом до моря поет оминав багато польських міст. Описи деяких з них потрапили на сторінки поеми. Серед зелено-блакитних краєвидів вздовж гирла Вісли стрічаються червоні плями – цегла та черепиця міст: «зліва червоніє давній Влоцлавек, священницьким митом та пивом славний»; «Скоро побачиш Нешаву червону [...] світяться зліва будинків дахи»; в Торуню *флісак* [12] оглядає «прекрасні як полум'я мури»; в Новому Місті «зліва побачиш червоний мур»; в Гданську зсипають збіжжя

у «червоні *шніхлери*» [13] тощо [14]. Для поета символом міста є його цегляна архітектура. Також високість та стрільчастість будинків належить до образу міста в творчості Кленовича: «храми високі, і вежі, що вперлися в небо», «нині будинки оті, бачиш, громадні ростуть» в Замості; «глянь на вершинного Лева: гора височить в піднебессі», «також будівель дахи аж до небес піднялись», «веж височенних шпилі гостроверхі зірок досягають» – про Львів [15]. Важливу роль у відокремленні міста від села мали фортифікаційні споруди. З деревом без гілок порівнює Кленович укріплення Любліна після пожежі 1575 р., коли вщент згоріла Краківська брама й постраждали міські стіни: «Мури міські опинились оголеними як потворні пні дерев, позбавлені гілок» [16]. Брами та мури міст виступають у творах Себастьяна Фабіана як символ захисту католицької віри та церкви від ворогів – схизматиків, еретиків, іновірців: «Ти [Львів] пустослівних пророків[17] вже здалека першим рознюхав / І перед лихом отим брами свої зачинив», «Львове священний, скеле марпейська,[18] хай щастить тобі завжди, / Віру стару бережи, не залишай у біді», «І кафедральний собор в мурах сіяє твоїх [Кам'янець-Подільський]» [19].

Річ Посполита дуже потерпала від нападів кримських татар. Найбільше страждали від нападів українські землі. В «Роксоланії» українські міста-фортеці виступають у якості головної сили у боротьбі з цим лихом: «Марс, бог війни, оточив нині мурами місто [Замостя] надійно... Гетів [татар] могутні війська тут зазнали поразки страшної», «Ти на плечах своїх, Києве, видержав орди татарські, / Відсіч не раз ти давав скиту, що луком гордивсь» [20].

У творчості Кленовича часто зустрічаються порівняння міста з державою. Люблін, де Себастьян Фабіан мешкав значну частину свого життя, та Львів, де він провів декілька років, мали самоврядування за Магдебурзьким правом. Громади цих міст через такі інституції як рада, лава, вїйт вирішували самостійно поточні проблеми та мали судову незалежність. Тому у творчості гуманіста натрапляємо на алегорії давньогрецьких міст-полісів та міста-

держави Риму у творчості ренесансних письменників, коли мова в їх творах йде про міста. У власній «Роксоланії» Кленович вже безпосередньо порівнює давню столицю українців Київ з Римом: «Знайте всі люди, що Київ на Чорній Русі важить стільки, / Скільки для всіх християн Рим стародавній колись» [21]. У душі ренесансної любові до Античності орган міського самоврядування – раду поет за давньоримським взірцем називає Сенатом: «Найщедрішому та найяснішому сенатові славної львівської громади», «О сенате славний, мужів достойних / Зборе, що в пошані у мене завжди, / Це тебе львів'яни – громада людна – / Слухають радо» [22]. *Civis Lubliensis* («громадянин Любліна»), так, за аналогією з громадянством давнього Риму, часто підписувався Себастьян Фабіан Кленович.

Будівля, що уособлювала собою міську владу протягом XVI-XVIII ст. була ратуша. Дуже поважно написав Кленович про ратушу у Замості: «Бачимо, ратушу нам ставлять для радних міських, / Де пануватимуть завжди Фемида та Правда і будуть / Суд справедливий вершити радні достойні в судах» [23]. Звісно, що поета у даному випадку приваблювала не будівля сама по собі, а те що вона уособлювала – самостійність та незалежність міської громади.

До образу міста належать також торгово-ремісничі акценти. Тринадцять найменувань східних товарів у вірменських купців Львова наводить Кленович в «Роксоланії»: «Тут і шовки, і тканини з бавовни, нитки золотисті / Й срібні, і теж килими (турки їх люблять також), / Ірис південний, кора цинамону, імбиру коріння, / Стебла, які наш народ троця пахуча назвав, / Перець і ревінь, яким у народі лікують печінку, / Купиш мускатний горіх, купиш дівочий шафран» [24]. В Замості «для Меркурія ринки будують». В Дрогобичі видобувають сіль на продаж: «Славиться в русів копальнями солі містечко Дрогобич, / Звідси розвозиться сіль всюди по руській землі». Пише про московський та литовський напрямки люблінської торгівлі: «В Любліні стрінеш дари різні з Москви та Литви. / Всякі товари, які лише світ вробляє на продаж, / в Любліні знайдеш, в отих мурах священних

його» [25]. Навколо Бидгощу видніються гори глиняних горщиків місцевого виробництва, готових до вивозу. У Гданську Кленовича цікавлять не будинки, вулиці, фонтани, а міський порт, наповнений суднами, дзиччанням, рухом та купцями. Тут навколо продають та купують: «продавай, купи, торгуй, бий долонь в долонь / зиск собі здобудь». Не замовчує гуманіст Кленович й негативні моменти в торгівлі: «Хвали продаючи, ганьби купуючи; купця не бажай мудрого, шукай собі дурня» [26]. Для прибульця з польської глибинки Гданськ/Данціг – велике місто з чужоземним населенням у мовному та звичаєвому сенсах, наповнене купцями, посередниками, маклерами та лихварями, котрі спритно оперували мірами та вагами, різними грошима, асигнатами, векселями – здавався місцем великого ризику та небезпеки. «Будь обережний, – радив Кленович своїм читачам, подорожуючим до Гданська, – бо тут маєш, судовласник, різноманітні голови / одні грошима торгують / інші словами» [27]. Розмова з німецькомовним мешканцем цього міста є складною через мовні непорозуміння, а також з огляду на відмінності у світосприйнятті, вартостях та досвіді, котрі репрезентують прибульці та місцеві мешканці.

У багатьох західноукраїнських містах у цей період була актуальною проблема етноконфесійних відносин. На території України мешкали представники багатьох народів та релігій. Найбільше представників різних етносів було у Львові. Крім католиків (переважно німецького та польського походження) найчисельнішими були вірменська, єврейська, руська громади. Кленович висловив власне відношення до представників цих народів. Про вірмен пише спокійно, підкреслюючи їх купецькі здібності: «Також сюди вірменин пелехатий завозить зі Сходу / Пахощі різні свої й всякий на продаж товар [...] В місті [Львові] осіли вірмени, свої залишивши оселі, / Люди кмітливі вони, талановитий народ. / Речі церковні сюди привезли та своїх ієреїв, / Церкву, як звичай велить, побудували собі» [28]. В традиційно образливій формі представлено єврейську громаду: «На передмістю брудним проживають невірні

євреї, / У неохайних хатках їхніх – і бруд,
і сміття. / Плем'я смердюче вони, розвіва-
ється, наче від цапа, / Сморід постійно від
них, завжди обличчя бліді» [29]. Негативне
відношення до юдеїв відповідало духу того
часу. В Речі Посполитій було опубліковано не
один анти-юдейський трактат, зокрема і у
Львові. Пов'язано це не тільки з релігійними
та етнічними відмінностями, а й з тією еко-
номічною конкуренцією, що складала євреї
для місцевого населення. «Славні міста у
заставу дає, позичає всім гроші, / З них же
проценти дере, сіє усюди нужду»: лихварство
та орендарство, котрим займалися представ-
ники єврейської громади, додавали соціаль-
ної напруги у відношеннях з місцевим насе-
ленням.

З повагою ставиться Кленович до авто-
хтонного українського населення Львова.
Русинів називає нащадками Яфета та залічує
їх до сарматських племен. У такій завуальо-
ваній формі Кленович підкреслює етнічну
близькість українців з поляками. На його
думку, власну назву «Русь» місцеве насе-
лення отримало від прадідів. В тогочасній
польській історіографії існувала наступна
схема етногенезу східнослов'янських народів
– після Великого потопа нащадки одного з
синів Ноя – Яфета (Іяфет) рушили на захід і
північ й дали початок усім народам, що тут
оселилися, у тому числі й слов'янам. У дав-
нину ці, начебто, слов'янські племена нази-
валися сарматами (від них виводили себе по-
ляки). До сарматського племінного союзу
входили роксолани (які вважалися предками
українців). Власні назви поляки-ляхи та
українці-русини отримали від двох князів, що
були рідними братами – Леха та Руса.[30] Ця
схема знайшла своє відображення на сторін-
ках «Роксоланії» Кленовича. Лише конфе-
сійні відмінності створювали перепону між
цими народами: «Руси і далі ідуть шляхом
дідів і батьків, / Звичаї ті, що зі Сходу взяли,
зберігають ретельно / І бездоганно, скажу,
віру свою бережуть. / Проти порядків таких
виступає весь світ католицький, / Часто за-
суджує їх, навіть погрожує він, / Саме за те,
що нащадки, прості й легковірні руси, / Всім
заповітам батьків вірні й виконують їх» [31].

Те, що час має різне значення та по різному
спливає в селі та місті, знали вже в ранньомо-
дерну добу. Перші вуличні годинники почали
з'являтися саме в містах. Наявність годинника
на ратушній вежі також була ознакою пре-
стижу даного міста. Ось який розлогий опис
львівського годинника подає Кленович в «Рок-
соланії»:

«Там тихоплинні години рахує
годинник на вежі,
В стуках постійних його зміни
у часі звучать.
Важіль годинника крутить
усі коліщата зубчасті
Й точно вимірює він час,
що тікає кудись.
Вуха ласкає годинник своїм
передзвоном подвійним,
Всяк раз нагадує нам:
часу частинка пройшла,
Наче говорить, що втрачений час
повернути не можна,
Й завжди повчає, що він –
річ дорога для усіх» [32].

Як гуманіст та моралізатор, не міг Клено-
вич оминати тему суспільних відносин, яким,
зокрема, присвятив спеціальний твір –
«Ворек Юдашув» («Юдин мішок»). Для Се-
бастіана Фабіана джерело зла знаходиться не
в природній зіпсованості людини, а в людсь-
кому неуцтві й недосконалості людських сто-
сунків [33]. Хоча йому імпонувало шлях-
етське сільське життя, він виступав з
критикою проти жадоби шляхти, котра у го-
нитві за прибутком доводила до відчаю влас-
них селян. Особливо засмучувало Кленовича
пияцтво у галичан: «Вип'є печальне вино –
харкне та зараз блює. / П'є той п'яничка та
келиха лас, невинного зовсім, / Знову бажає
вина й платить, хоч лаяв його. / П'є із похму-
рим обличчям і келихи гірко картає, / Хва-
лить отруту, яку, шойно купивши, ганьбив»
[34]. Для Кленовича основою людського іс-
нування є праця, а не паразитичне існування
за рахунок інших. Високу оцінку від Клено-
вича отримала міська рада Торуня за те, що
вигнала на передмістя повій: «Флісаку, минай
тих сирен / стережися від гангрен». Місто То-
рунь для нього «багате в цноті», тільки там

можна «щирих міщан оглядаєш охоче / там спокій, там сором, там зберігають учтивість \ та справедливість» [35].

В цілому, можемо констатувати неоднозначне ставлення Себастьяна Фабіана Кленовича до міського середовища. Проживши все своє життя у міському середовищі, Кленович добре розумівся на особливостях міського життя з його темпом, рухливістю, духом підприємництва. Але ідеалом для нього (як і для міського патриціату в цілому) було спокійне сільське існування. Кожне місто отримує від Кленовича добрі епітети – прекрасні мури, золоті верхів'я соборів, червоні (в значенню кра-

сиві) домівки. Але міста в його творах постають, уніфіковано, побіжно, поверхово. Мури, брами, храми – ось основні складники опису міст у Кленовича. Пояснити таку скудність інформації про міста можна тим, що жоден з творів Кленович не присвячував спеціально містам. Вони в нього виступають фоном для розповіді про інші речі – природу, звичаї тощо. Біль-менш розлогі описи належать лише двом містам – Гданську та Львову. Якщо прибалтійське місто у Кленовича залишило турботливі спогади, виглядає чужим йому, то Львову дісталися теплі та доброзичливі відгуки.

Джерела та література

1. Франко І. Старинний Львів // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 11. Поетичні переклади та переспіви. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 366-368.

2. С. Ф. Кльонович. Роксоланія (Переклад М. Білика) // Питання класичної філології. – Львів: Видво Львівського ун-ту, 1961. – Вип. 2. – С. 119–156; передрук окремим виданням: Себастьян Фабіан Кльонович “Роксоланія”: Поема / перекл. з латин. М. Білика. – Київ, 1987. – 94 с.; “Роксоланія” (Поема). Переклав Віталій Маслюк // Українська поезія XVI століття. – Київ, 1987. – С. 114–167.

3. Сінькевич О.Б. Моральні шукання С.Ф. Кленовича в контексті суспільної думки XVI ст. / Сінькевич О.Б. // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць АН УРСР. Ін-т сусп. наук. / Відп. ред. Є.А. Гринів. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 193-214; Снігурова О.В. Новолатинська поетична спадщина як частина полімовного літературного процесу в Україні кінця XVI століття. / Снігурова О.В. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 34. – С. 214-216; Трофимук М. «Паспорт для русина» з фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (перше латиномовне друковане видання про Україну, 1584 р.) / Трофимук М. // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 5. – С. 315-322.

4. Польською «Klonowic», сам іноді підписувався латинізованою формою прізвища «Acerpus» (лат. «Клен»). В українській мові існує декілька

варіантів напису – «Кленович», «Кльонович», «Клоновіц». Нами використано форму «Кленович» оскільки вона найбільше наближена до української назви дерева, від котрого походить прізвище. Батько Себастьяна Фабіана носив прізвище «Klon» / «Клен», отже «Klonowic» – це патроніміальна форма написання цього прізвища.

5. Найповніше біографію Кленовича подано у наступних працях: Klonowic Sebastian Fabian // Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. T. 2. A-M / Red. K. Naczelnny. – Warszawa: Panstwowy instytut wydawniczy, 1964. – S. 321-327; Nadolski B. Klonowic Sebastian Fabian / Nadolski B. // Polski Słownik Biograficzny. – T.13. – Wrociaw etc.: Wydawnictwo PAN, 1967-1968. – S. 4-6; Wisniewska H. Renesansowe zycie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica / Wisniewska H. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2006. – 309 s.

6. Посадові особи в міському самоврядуванні, яке ґрунтувалося на Магдебурзькому праві. Бурмістер – голова станового самоврядування. Війт – голова суду з карних справ. Райці – члени виборної міщанами ради магістрату, яка відала дотриманням чинного законодавства, правил торгівлі, діяльністю ремісничих цехів, обороною міста, впорядкуванням і забудовою міста, закладенням міських шпиталів, шкіл, лазень, набуттям громадянства даного міста, успадкуванням майна.

7. Nowy Korbut... – S. 321.

8. Кленович С.Ф. Роксоланія / Пер. В. Маслюк // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець X –XVIII століття). Книга 1. /

Упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. – К.: Вид-во «Аконіт», 2006. – С. 270.

9. Bogucka M. Obraz miasta we «Flisie» Sebastiana Fabiana Klonowica / Bogucka M. // Miscellanea historic-archivistica. – Т. 11. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 205.

10. Klonowic S.F. Flis, to jest spuszczenie statkow Wisla y inszemi rzekami do niey przypadaiacemi // Klonowic S.F. Dzieia. W 2 t. / Oprac. J.N. Bobrowicz. – Т. 1. – Lipsk: Breitkopf et Haertel, 1836. – S. 43.

11. Bogucka M. Obraz miasta we «Flisie»... – S. 206.

12. *Флісак* – той, хто займався *флісом* – сплавом збіжжя (поташу, деревини) на плотах.

13. *Шніхлер* (нім.) – будівля для зберігання збіжжя, склад.

14. Klonowic S.F. Flis... – S. 74-76, 81, 94.

15. Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 238, 239, 271, 273.

16. Wisniewska H. Renesansowe zycie i dzieło... – S. 33.

17. «Пустослівні пророки» – натяк на діячів Реформації, перш за все, на Мартина Лютера та Жана Кальвіна, та їх послідовників – лютеран та кальвіністів (загалом протестантів), які у XVI ст. були досить численними серед шляхти та міщан деяких міст Речі Посполитої.

18. Марпес (Марпейські, Марпезійські скелі) – гора на острові Парос, багата на мармур.

19. Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 270, 276.

20. Там само. – С. 273, 274.

21. Там само. – С. 275.

22. Там само. – С. 237.

23. Там само. – С. 273.

24. Там само. – С. 272.

25. Там само. – С. 273, 277, 260.

26. Klonowic S.F. Flis... – S. 78, 89.

27. Ibidem. – S. 89.

28. Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 272.

29. Там само. – С. 272-273.

30. Мьльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб.: Центр "Петербургское Востоковедение", 1996. – 320 с.

31. Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 280.

32. Там само. – С. 273.

33. Снігурова О.В. Новолатинська поетична спадщина... – С. 215.

34. Кленович С.Ф. Роксоланія... – С. 265.

35. Klonowic S.F. Flis... – S. 76.

Вячеслав Гипич

Образ города в сочинениях Себастиана Фабиана Кленовича

В статье рассказывается о поэте эпохи Ренессанса Себастиане Фабиане Кленовиче, авторе первой печатной поэмы на латыни об украинских землях. Анализируется восприятие городского пространства в произведениях Кленовича. Рассматриваются особенности описания городской архитектуры, отношение к городскому сословию, описания этнических групп в творчестве гуманиста. Будучи по происхождению из городского сословия, Кленович с симпатией относился к официальной шляхетской идеологии Речи Посполитой с её воспеванием сельского образа жизни.

Ключевые слова: городские жители, образ города, архитектура, торговля, ремесло, литература.

Vyacheslav Gipich

The image of the city in the works of Sebastian Fabian Klonowic

The article threats of the Renaissance poet Sebastian Fabian Klonowic, the author of the first printed poem in Latin about the Ukrainian lands. There are analyzed the perception of the municipal architecture, the attitude to the townspeople, the description of the ethnicities in the works of the humanist. Being from the townspeople Klonowic sympathized to the official szlachta ideology of the Polish-Lithuanian Commonwealth with its hymning of the rural way of life.

Key words: townspeople, image of the city, architecture, trade, handicraftsmanship, literature.